

PSIXOLOGIYANING TADQIQOT METODLARI VA TARMOQLARI

*Toshkent amaliy fanlar Unversiteti Pedagogika fakulteti “Psixalogiya” kafedrası
o'qituvchisi Akbaraliyeva Asilaxon Tojiddinovna
Pedagogika fakulteti Psixologiya yo'nalishi
2-bosqich talabasi: Shavkatova Xushruza*

Annontatsiya: Har bir fan aniq ma'lumotlarga asoslanadi ob'ektiv bunday hodisalarni to'plab, solishtirib, guruxlarga ajratib va umumlashtirib, fan yaratilishi kabi eng muhim zaruriyatni, aynan irodamiz va ongimizda mustaqil ravishda mavjud olamning ob'ektiv qonuniyatlarini ochib beradi. Bu ma'lumotlarga ega bo'lish usullari ilmiy-tadqiqot metodlari yoki bilim nazariya ta'limot deb ham ataladi. Shunday qilib metod ilmiy tadqiqot yo'nalishi usullari ham mavjud hisoblanadi. Asosan metodlar orqali insonning ong ostiga ham ta'sir ko'rsatish ham mumkin metod va testlar orqali insonlar bilan yaqin aloqa ham qurish yokida test orqali harakterini aniqlash mumkin.

Kalit so'zlar: Fizalogiya, genetika, falsafa, gipoteza, tadqiqot, psixika, pirinsip.

Psixologiya fanida tadqiqot metodlari amal qilinadigan asosiy nazariy printsiplarga va psixologiya xal qiladigan konkret vazifalarga bog'liqdir. O'rganilayotgan predmet va xodisalar o'zaro aloqador, bir-birini taqozo etadi doimo o'zgarishda rivojlanishda qarama-qarshi ziddiyatli jarayonlar mavjud deb qarashni tushunish zarurligidan kelib chiqadi. Hozirgi zamon psixologiyasida fanning qanchalik qadimiyligiga qaramay qator xal qilinishi zarur muammolar, turli oqimlar va olimlar tomonidan ilgari surilayotgan taxmin va farazlar-gipotezalar mavjuddir. Ba'zan bir-birini to'ldiradigan, yoki birini ikkinchisi inkor etadigan kontseptsiyalar va nazariyalar ham bor. Bu singari turli muammo va qarashlarni to'g'ri anglab etish hozirgi zamon psixologiyasining asosiy printsiplarini-determinizm ong va faoliyat birligi psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi printsiplariga suyangan xolda ilmiy tadqiqotlar olib borilishiga bog'liq xal qilinadi. Hozirgi vaqtda psixologiyada XIX asrda vujudga kelgan, lekin dastlabki ildizlari qadimgi yunon madaniyati tarixiga borib qadaladigan qator nazariyalar bor. Ularning eng ko'p tarqalganlari quyidagilardir: biogenetik nazariya (V. Shtern), sotsiogenetik nazariya (K. Levin), bixevioristik nazariya (E. Torndayk), psixoanaliz nazariyasi (Z. Freyd) va boshqalardir. Psixologiya muammolari turli sohalar bilan bog'liq bo'lishi bilan birga hozirgi kun uchun o'ta dolzarb vazifalarni xal qilish bilan ham bog'liq. Bular jumlasiga ekologiya muammolari, zoopsixologiya va odamshunoslik muammolari, demografik va millatlararo munosabatlar muammosi, insonparvarlik muammolari bilan bog'liq psixologik muammolarni ko'rsatish mumkin. Bulardan tashqari moddiy ishlab

chiqarishni ko'paytirish, mehnat samaradorligini oshirish, insoninon, insontexnika, erinson, insoniqlim munosabatlari, oila munosabatlari, o'z joniga qasd qilish, turli jinoyatchilik singarilar ham o'ta muhim bo'lganligidan psixologik tadqiqotlar orqali aniqlanadi va tuzatishlar kiritiladi. Psixologiyada inson psixikasini tadqiq qilish metodlarining turli tasnifi mavjud. Har qanday psixologik tadqiqot o'z-o'zini tekshirish, boshqalardagi o'zgarish va rivojlanishni tekshirishdan iborat bo'ladi, shuning uchun ham ularni sub'ektiv va ob'ektiv tadqiqot metodlari deb aytish mumkin. Haqiqiy ilmiy psixologiya psixikani o'rganishning ob'ektiv metodlaridan foydalanish asosiga ko'rilishi kerak. Hozirgi zamon psixologiyasining ilmiy tadqiqotga nisbatan muhim talabi psixik faktlarini genetik tarixiy jihatdan o'rganish printsipiga amal qilishni taqozo etadi. Genetik printsipning mohiyati shundan iboratki o'rganilayotgan psixik xodisaga jarayon deb qaraladi va tadqiqotchi uning dialektik rivojlanishining barcha xolatlarini tiklashga ular bir-birlarini qay yo'sinda olmoshtira olishlarini ko'rish va tushunib etishga harakat qiladi, o'rganilayotgan psixik faktni uning konkret tarixi jihatidan tasavvur etishga o'rinadi. Psixologiyada genetik printsipdan foydalanish zarurligini P. P. Blonskiy 1884–1941 L. S. Vigotskiy 1896–1934, S.L. Rubinshteyn 1889–1960, A.N. Leontev 1903–1979 lar o'z asarlarida ta'kidlaganlar. Tadqiqotlarni amalga oshirishning genetik printsipi keyingi yillarda, ayniqsa bolalar psixologiyasida bola shaxsini bo'ylama kesimi prodolniiy razrez bo'yicha o'rganish metodi deb atalgan usuli keng qo'llanilmoqda. Bu longityud metodi deb ham aytiladi. Longityud inglizcha Longitude–dolgota bir xolatni uzoq vaqt va muntazam o'rganish metodidir. Psixologiyaning asosiy metodlari B. G. Ananov psixikani o'rganish metodlarini to'rt guruhga ajratib, ularni tashqiliy, empirik amaliy, natijalarni qayta ishlash yoki statistik, natijalarni sharxlash yoki interpretatsiya metodlari guruhlari ajratadi. Birinchi. Tashqiliy guruh o'z ichiga qiyoslash, longityud uzlukstz, kompleks ko'p qirrali deb atalgan turlarini oladi. Qiyoslash turi umumiy psixologiyada, sotsial psixologiyada, meditsina, sport, yuridik psixologiyada keng qo'llaniladi. Longityud metodi bilan bir xolatni uzoq vaqt kuzatish, birdaniga bir necha sinaluvchini tekshirish, qiyoslash maqsadida qo'llaniladi. Nemis olimi V. Shtern, frantsuz olimi R. Zazzo, rus olimlari N. A. Menchinskaya, A. N. Gvozdev, N. S. Leytis, V. S. Muxina va boshqalar bu usuldan keng foydalandilar. Bu usulda kuzatish "Ona kundaligi" singari nomda ham atalishi mumkin.

Psixologik tadqiqotlar ilmiyligini oshirishda bir necha fanlar hamkorligiga suyanib kompleks metod qo'llaniladi. Psixologiya, fiziologiya, genetika, falsafa, sotsiologiya, kibernetika, logika va boshqa fanlar hamkorligi. Ikkinchi guruh—empirik metodlarga kuzatish o'z-o'zini kuzatish, eksperiment tabiiy va laboratoriya eksperimenti, test, anketa, so'rovlar, sotsiometriya, suhbat, intervyu, faoliyat jarayoni va uning mahsulini tadqiq qilish, tarjimai xol shaxsiy guvohnomalarni, xujjat, turmush faoliyati voqealarini tahlil qilish kabilar kiradi va ular sinash, tekshirish, diagnostika

va prognozlash vazifalarini bajaradi. Uchinchi guruh metodlar–natijalarni qayta ishlashga mo'ljallangan bo'lib, ular statistik miqdoriy va psixologik sifat tahlili turlariga bo'linadi. Tadqiqot metodlarining to'rtinchi guruhi –genetik va donalash metodlaridan iboratdir. Genetik metodga asoslanib psixik o'zgarishlar bilan rivojlanish bosqichlarining bevosita bog'liqligining ildizini aniqlanadi. O'z ilishlarga yo'l qo'ymaslik uchun yig'ilgan materiallar maxsus bosqichlarga ajratib sharxlanadi. Tadqiqotning birinchi tayyorlov bosqichida kashf qilinadigan psixologik qonun to'g'risidagi taxmin va farazlar tahlil qilinadi. Tadqiqotning ikkinchi bosqichida tajriba o'tkazish printsipi, sharoiti, ob'ektiv va sub'ektiv omillar bo'yicha muloxaza yuritiladi.

Psixologiyada eng ko'p qo'llaniladigan tadqiqot metodlari empirik metodlar guruhidir. Empirik amaliy metodlar guruhiga kuzatish, suhbat, test, eksperiment tajriba, biografiya, sotsiometriya usullari kiradi. Kuzatish metodi tashqi ob'ektiv va sub'ektiv o'z–o'zini o'rganishga imkon beradi. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshirilishi kerak:

- 1) Kuzatish maqsadi, vazifasi belgilanadi;
- 2) Kuzatish ob'ekti tanlanadi;
- 3) Sinaluvchining yoshi, jinsi aniqlanadi;
- 4) Tadqiqot vaqti rejalashtiriladi;
- 5) Kuzatish qancha davom etishi qat'iylashtiriladi;
- 6) Qaysi faoliyat kuzatilishi belgilab olinadi;
- 7) Kuzatish shakli (yakka, guruh, jamoaviy) belgilanadi;

Kuzatish orqali turli yoshdagi odamlarning diqqati, xis–tuyg'ulari, nerv tizimidagi tashqi ifodasi, temperament xususiyatlari, imo–ishoralari, sezgirligi, xulq–atvori, nutq faoliyati va boshqalar ham o'rganiladi. Ishchining dastgox yonidagi faoliyatini kuzatish natijasida uning o'z diqqatini taqsimlashi, tashqi qo'zg'atuvchidan ta'sirlanish darajasi haqida ma'lumot yig'ish mumkin. Sport faoliyatini kuzatish orqali odam irodasi, ishchanligi, xis–tuyg'usini, o'zini idora qila olishini o'rganish mumkin. Muloqot jarayonini kuzatish orqali xarakter, nutq, xis–tuyg'u xususiyatlarini, introvert yoki ekstravert ekanligini, qiziquvchanligini va boshqa xususiyatlarini aniqlash mumkin. Tashqi kuzatishda ba'zan tafakkur bo'yicha ham ma'lumotlar olish mumkin. Ish ustidagi qayfiyatini. Fikrning ob'ektga yo'naltirilganligini, ta'sirga berilishi yoki berilmasligini, chexrasidagi tashvish va iztirobni, teranlik, termulish kabi ruhiy xolatlarni o'rganish mumkin. Bundan tashqari qo'lning titrashi, asabiylashish, nutqning buzilishi, xissiyotning beqarorlashuvi singarilar ham o'rganiladi. Psixologiyada o'zini–o'zi kuzatish (introspektsiya) usuli ham keng qo'llaniladi. Suhbat–inson psixikasini o'rganishda suhbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi uning ob'ekti va sub'ekti tanlanadi, mavzusi, vaqti, joyi aniqlanadi, yakka, guruh va jamoa bilan bog'liq savol–javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh

maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni xal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Test–inglizcha so'z bo'lib, sinash, tekshirish demakdir. Shaxsning aqliy o'sishini, qobiliyatini. Irodaviy sifatlari va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llanadigan qisqa standart masala–topshiriq, misol, masala, jumboqlar, boshqotirmalar ham test deb atalishi mumkin. Test ayniqsa odamning qanday kasbni egallashi mumkinligini, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligini, iste'dodli yoki iste'dli emasligini–aqli zaifligini aniqlashda, kishilarni saralashda keng qo'llaniladi. 1905 yilda, ya'ni frantsuz psixologi A. Bine va uning shogirdi A. Simon insonning aqliy o'sishi va iste'dodi darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini ilgari surgandan keyin psixologiyada test metodining bir necha xillari qo'llana boshlandi. Chet el testologlari tadqiqot ob'ektlarini o'zgartirib turadilar va qobiliyat, tafakkur, bilim, ko'nikma va malakalarni aralash xolda o'rganishga intiladilar. Sinash jarayonida sinaluvchilarning emotsional xolati va salomatligiga bog'liq ruhiy kechinmalarni inobatga olmaydilar.

Testlardan etishmagan so'z yoki raqamlarni topib, o'rniga qo'ying singari shakllardan qobiliyatni, kuzatuvchanlikni, xotirani tekshirish maqsadida ham foydalanish mumkin. Eng asosiysi testlardan o'quvchi bilimni tekshirish va baholashda qo'llanadiganlari bo'lib, o'quv materialining asosiy qismini aniq va to'liq bilishlarini aniqlashga qaratilganligidir. Unda savol va 3-4 javob ham beriladi, shulardan javobning eng to'g'risini topish talab qilinadi. Javoblarga ballar berilishi yoki berilmasligi ham mumkin. Testlar yordamida ayrim qobiliyatlarning, ko'nikmalarning, malakalarning bor yoki yo'qligini aniqlashga yoki bu kasb sohasida ishlash uchun layokatlik darajasini va xokazolarni bilishga harakat qilinadi. Testning diagnostik qimmati ilmiy eksperiment darajasiga, test uchun asos qilib olingan psixologik faktning haqiqiyiligiga, ya'ni mazkur test qay tarzda tuzilganiga–uning oldindan o'tkazilgan juda katta eksperimental ishning natijasi hisoblanadimi yoki taxmini, tasodifiy va yuzaki kuzatuvlar natijasi ekanligiga ko'p jihatdan bog'liq. Eksperiment metodi yangi psixologik faktlarga ega bo'lishning ob'ektiv usullaridan biri eksperiment metodidir. Kuzatishdan farqi, eksperiment o'tkazuvchi sinalayotgan faoiyatga faol aralashuvi, sun'iy vaziyat paydo qilinishi mumkin. Bu metod inson psixikasini chuqur, aniq tadqiq qilishda eng muhimi hisoblanadi. Eksperiment metodi yordamida sun'iy tushuncha-larning shakllanishi, favkulodda xolatdan chiqish, muammoli vaziyatni xal qilish jarayonlari, shaxsning xis–tuyg'ulari, xarakteri va tipologik xususiyatlari o'rganiladi. Inson psixi-kasining nozik ichki bog'lanishlari, munosabatlari, qonuniyatlari, qonunlari, xossalari, murakkab mexanizmlari tekshirilad. Biografiya (tarjimai xol) metodi. Inson psixikasidagi ayrim o'zgarishlarni to'liqroq o'rganish maqsadida qo'llaniladi. Esdaliklar, kundaliklar, badiiy asardagi tavsiflar, baholar, magnitofon yozuvlari, fotolavxalar, xujjatli filmlar, taqrizlar o'rganilayotgan shaxsni to'laroq tasavvur etishga xizmat qiladi. Biografik

ma'lumotlar odamlarning o'zini o'zi tarbiyalash, nazorat qilish, idora etish, o'zining uslubini yaratish, kamolot cho'qqisiga erishish jarayonida namuna vazifasini o'taydi. Anketa metodi. Anketa odatda uch xil tuziladi. Birinchi xili anglashilgan motivlarni aniqlashga mo'ljallangan savollardan tuziladi. Ikkinchi xilida xar bir savolning bir nechtadan tayyor javoblari beriladi. Uchinchi xili anketada sinaluvchiga yozilgan to'g'ri javoblarni ballar bilan baholash tavsiya etiladi. (Anketa namunalari G'oziev E. Psixologiya, Toshkent, 1994 yil kitobining 28–29 betlarida ko'rish mumkin).

Sotsiologiya fani ham yangicha ijtimoiy munosabatlar sharoitida o'z taraqqiyotining muhim bosqichiga o'tgan psixologiya ushbu fan erishgan yutuqlardan ham foydalanadi, ham ularning ko'lamini kengayishiga baholi qudrat xizmat qiladi. Ayniqsa, psixologiyadan mustaqil ravishda ajralib chiqqan, bugungi taraqqiyot davrimizda alohida ahamiyat kasb etgan ijtimoiy psixologiyaning sotsiologiya bilan aloqasi uzviy bo'lib, ular jamiyatda ijtimoiy taraqqiyot va rivojlanishni ta'minlash ishiga xizmat qiladilar. Qolaversa, huquqiy, demokratik davlat qurish ishini sobitqadamlik bilan amalga oshirayotgan O'zbekiston aholisining huquqiy madaniyatini va demoqratik o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorligini amalda ta'minlash, bu sohada muntazam tarzda ijtimoiy fikr va insonlar fikr va qarashlaridagi o'zgarishlarni o'z vaqtida o'rganish, bashorat qilish va taraqqiyot mezonlarini ishlab chiqishda ikkala fanlar metodologiyasi va metodlarini birlashtirish tadbqiqiy ahamiyat kasb etadi. SHuning uchun joylarda tashkil etilgan ijtimoiy-psixologik xizmat markazlari ayni shu vazifani bajarishga qaratilgandir. Respublikamiz miqyosida esa "Ijtimoiy fikr" markazining turli mavzular bo'yicha olib boradigan ijtimoiy so'rovlari aholining kayfiyati, qiziqishi, xoxishi, ehtiyoji, niyatini ifodalash bilan birga, hukumat va davlat tomonidan qanday istiqbolli rejalar tuzish lozimligiga olib keladi. Ijtimoiy-psixologik so'rovlarning oliygohlarda o'tkazilishi ustoz-shogird, talaba-o'qituvchi munosabatlarini, ish joylarida o'tkazish xodim-rahbar, xodim-xodim munosabatlarini bilib olish imkonini yaratadi. Bu orqali nafaqat sotsiologik so'rov, balki inson shaxsiga aloqador psixologik xususiyatlarni aniqlash mumkin hisoblanadi.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR

1. G'oziev E.G'. Psixologiya. -T., O'zMU «Universitet», 2003.
2. G'oziev E.G'. Tafakkur psixologiyasi. Toshkent: Universitet ,1990.
3. G'oziev E.G'. Xotira psixologiyasi. -ToshDu , 1994.
4. Dormashev YU. B., Romanov V. YA. Psixologiya vnimaniya. - M., 1995.
5. Zinchenko T. P. Pamyat v eksperimentalnoy i kognitivnoy psixologii.– SPb.: Pite 2002. – 320 s.
6. J.Godfrua. CHto takoe psixologiya? M. 1999 g. 2-tom.
7. Zinchenko T. P. Pamyat v eksperimentalnoy i kognitivnoy psixologii. - SPb, 2002.